

HELENE CARRÈRE D'ENCAUSSE

Introducere	7
Capitolul I. De la Moscova la Rusia	11
În slujba mongolilor	12
Kulikovo: nașterea unei națiuni	13
Metamorfoza rusă	14
Capitolul II. Nașterea unui imperiu	61
IMPERIUL EURASIEI	
O istorie a Imperiului Rus	
de la 1552 până astăzi	33
Capitolul III. Către imperiu	37
Asaltul asupra Mării Negre	41
Caucazul: drumul spre India?	44
Capitolul IV. Traducere: Anca Irina Ionescu	47
Caucazul – Transcaucazia: regalul complexității	47
Frontiera împinsă tot mai departe	52
În inima islamului	57
Intrarea în Extremul Orient	62
Capitolul V. Pax russica I	66
Integrare sau respectarea diferențelor?	66
Centralizare și diversitate	67
Elitele și culturile naționale	72
Capitolul VI. Pax russica II	78
Inventarea unei politici musulmane	79
Asia Centrală: compromisul	81
Vaticanul, acesta e dușmanul!	85
Capitolul VII. „Țarul Alb” zdrocniat	87
Traducere: Anca Irina Ionescu	87
L'EMPIRE D'EURASIE de Helène Carrère d'Encausse	87
Copyright © LIBRAIRIE ARTHÈME FAÏARON 2008	87
Toate drepturile acestei ediții în limba română sunt rezervate	87
apartine Editurii ORIZONTURI	87
ISBN 978-973-736-077-9	87
Transcaucazia	87
Revoluția colon	87

Editura ORIZONTURI

Introducere	7
Capitolul I. De la Moscova la Rusia	11
În slujba mongolilor	12
Kulikovo: nașterea unei națiuni	13
Metamorfoza rusă	14
Capitolul II. Nașterea unui imperiu	16
Sfârșitul Hoardei de Aur	17
Eșec la vest	22
Siberia: o nouă frontieră	24
Ucraina: un pas către Europa	29
Capitolul III. Către Imperiul Universal	33
O „fereastră“ către Marea Baltică	33
Polonia dominată	37
Asaltul asupra Mării Negre	41
Caucazul: drumul spre India?	44
Capitolul IV. Expansiunea colonială	47
Caucazul – Transcaucazia: regatul complexității	47
Frontiera împinsă tot mai departe	52
În inima islamului	57
Intrarea în Extremul Orient	62
Capitolul V. Pax russica I	66
Integrare sau respectarea diferențelor?	66
Centralizare și diversitate	67
Elitele și culturile naționale	72
Capitolul VI. Pax russica II	78
Inventarea unei politici musulmane	79
Asia Centrală: compromisul	81
Vaticanul, acesta e dușmanul!	85
Capitolul VII. „Țarul Alb“ zdruncinat	87
Tradiție sau reformă?	87
Războiul sfânt împotriva Imperiului	91
Înfrângerea Țarului Alb	94
1905: deșteptarea unei conștiințe naționale	96
Transcaucazia în furtună	98
Revoluția colonială din Turkestan	100

Capitolul VIII. Când se deschide „închisoarea popoarelor“	106
Să uităm națiunile	106
Să reformăm sau să distrugem Imperiul?	108
Marea revoltă a Stepei	114
Imperiul descompus	116
Capitolul IX. Avatarurile autodeterminării	123
O putere centrală fermă	124
Autodeterminarea sub protecție	126
Ucraina, Bielorusia: confuzia	129
Caucazul divizat	138
Drapelul roșu împotriva drapelului verde	144
Baku: provocarea colonială	150
Capitolul X. Pax sovietica I. Compromisul politic	153
Starea acceptată	153
Federalismul sau diversitatea recunoscută	155
O Constituție pentru o perioadă de tranziție	161
Statul reabilitat	163
Mai presus de stat – Partidul	165
Perioada comunismului național	165
Unitatea Partidului – garanția viitorului	171
Capitolul XI. Pax sovietica II. Compromisul cultural	177
O cultură care îmbină universalul cu particularul	178
Ce alfabete să se folosească în educație?	182
Marea „căință“ rusă	186
Societățile naționale transformate	187
Egalitatea economică: inegalitate a politicilor	190
Capitolul XII. Toți sovietici!	197
Anii de fier	198
Rusia reabilitată	203
Războiul rus	207
Națiunile au trădat	212
Sovietici sau ruși?	214
Întoarcerea la utopie	217
Capitolul XIII. Imperiul explodat	223
Exploziile naționale	226
Agonia federalismului	236
Sfârșitul jocului	245
Concluzii	248

De la Moscova la Rusia

Pentru națiunile occidentale, secolul al XV-lea a fost perioada unui avânt extraordinar în toate domeniile. Mari suverani – Ludovic al XI-lea în Franța, Isabella și Ferdinand în Spania, dinastia Tudor în Anglia, Maximilian în Austria – își propun acum să construiască state organizate pe ruinele anarhiei feudale. Tot acum este începutul Renașterii, al tipografiei, al descoperirilor lui Cristofor Columb și Vasco da Gama, care deschid orizonturi noi. Moscovia – care va deveni Rusia – nu face parte din această civilizație europeană în plin avânt. Cine se gândește în Europa la aceste ținuturi îndepărtate, fragmentate în mici state rivale supravegheate în nord de doi vecini puternici, Lituania și Suedia, în timp ce de la est la sud Hoarda de Aur face să apese asupra Moscovei, care se străduiește să-și adune forțele, amenințarea unor invazii distrugătoare, pedalând pe rivalitățile între cneji?

În acest complicat context de presiuni exterioare și războaie locale cnezatul Moscovei s-a impus treptat și a pregătit unificarea teritoriilor ruse.

Numele de Moscova a apărut în cronică în 1147, atunci când cneazul Gheorghi Dolgoruki – ceea ce înseamnă „cu mâinile lungi“: un întreg program de viitor! –, uluit de panorama Moscovei pe care tocmai o descoperise, a decis să-și întemeieze capitala pe malurile ei. În acest secol al XII-lea, visul prințului pare destul de greu de realizat, căci spațiul înconjurător este dominat de alte cnezate puternice. Dar el are ambiția să unească Reazanul, Suzdalul, Vladimirul și Tverul și mai ales Novgorodul cel Mare, care în siajul orașelor hanseatice reprezintă centrul politic al Rusiei de nord-vest: oraș imens, foarte populat, mândru de instituțiile sale democratice și de nenumăratele biserici și mănăstiri care contribuie la strălucirea și bogăția sa.

Dacă mediul politic era defavorabil progresului Moscovei, condițiile geografice se dovedeau prielnice. Orașul este situat în inima Rusiei de nord-est, regiune în care se strânseseră oamenii și autoritățile după căderea Kievului; la confluența a două mari căi fluviale care asigurau accesul către toată țara și ofereau în același timp posibilitatea de a le controla. Totuși s-a insistat prea des asupra acestor atuuri geografice, ca și cum ele ar fi putut garanta în mod ineluctabil succesul întreprinderii moscovite. A fost, fără îndoială, un factor favorabil, dar în primul rând abilitatea cnejilor Moscovei a asigurat o autoritate crescândă asupra Rusiei de nord-est. Disponând inițial de o așezare teritorială foarte modestă, au știut să-și afirme treptat ambiția de a avea o pondere mai însemnată decât alți prinți în politica regiunii.

Au știut mai ales să profite cu abilitate de favoarea mongolilor împotriva rivalilor lor; și cu sprijinul acestor invadatori, și-au impus recunoașterea

supremației. La mijlocul secolului al XIII-lea, mongolii, ajunși în Ungaria², intenționau să întreprindă o vastă expediție în Europa, pornind de la Moscova. Pentru aceasta, au organizat teritoriul rus în mod sistematic – colectarea regulată a impozitului și recrutarea oamenilor. Pentru a-și duce la bun sfârșit proiectul, aveau nevoie de complicități locale: aceasta a fost șansa Moscovei.

În slujba mongolilor

În 1327, Ivan Kalita, cneazul Moscovei, a înțeles că putea să se prezinte mongolilor drept aliatul indispensabil în realizarea politicii lor de spoliere. Orașul Tver se răsculase și reprezentanții Hoardei de Aur fuseseră masacrați. Ajuns în fruntea Hoardei de Aur care domina pe atunci teritoriile ruse, Uzbek Han a decis să accepte oferta de servicii a cneazului Moscovei pentru a reprima revolta. Recompensa pentru o operațiune polițienească în favoarea ocupantului nu a fost neglijabilă: mongolii i-au acordat lui Ivan Kalita titlul de mare cneaz; el a fost, de asemenea, însărcinat să colecteze întregul tribut cerut de la cnezatele ruse de către han și să împartă justiția între prinți. Visul întemeietorului Moscovei prindea astfel contur, deoarece cnezatul lui era recunoscut ca centru politic al unei țări, desigur, ocupate, dar cu vocația de a reuni teritoriile ruse.

Supunerea față de mongoli mai prezenta și alte avantaje pentru Moscova. Dacă Hoarda de Aur continua să supună teritoriile rusești acțiunilor de jaf și să răpească oameni, să distrugă totul în drumul său, ea respecta, totuși, posesiunile cneazului Moscovei, caracterizate din acest moment printr-o securitate de care beneficiau oamenii și bunurile acestora. Consecința a fost că s-au înmulțit alianțele cu boierii care reprezentau această autoritate și prosperitate protejate. Apărați de Moscova care se bucura de *pax mongolica*, negustorii au început și ei să călătorească pe drumul către Marea Caspică și Marea Neagră. Centru politic, Moscova devenea astfel treptat și un centru al comerțului.

Hanii Hoardei de Aur au contribuit, de asemenea, la asigurarea primatului religios al Moscovei, unde a fost transferat în 1326 sediul mitropoliei care, de la Kiev, migrase deja la Vladimir.

Metropolă religioasă, Moscova începea în sfârșit să se afirme prin puterea sa militară în creștere. Simbol al acestui stat nou, în anul 1367 s-a înălțat o incintă de piatră în jurul inimii cetății, făcând-o astfel invulnerabilă față de atacurile dușmanilor.

În anul 1378, bazându-se pe sprijinul Bisericii și pe forțele sale militare, marele cneaz va renunța la politica de cooperare cu Hoarda de Aur care slujise atât de bine intereselor Moscovei, pentru a deveni șeful rezistenței rușilor

---

² Ungaria a fost cucerită în 1241 de trupele mongole conduse de Hanul Batu, prinț din familia lui Ginghis-Han. În 1249 acestea au părăsit Ungaria și s-au îndreptat către Volga.

uniți împotriva mongolilor, ceea ce a adăugat o nouă dimensiune prestigiului ei și s-a bucurat de adevărată masă de susținere, terorizate, oprimare de ocupant. Astfel, în ultima treime a secolului, acesta din urmă începe să dea semne de slăbiciune; certurile intestinale se înmulțesc în cadrul Hoardei de Aur; în 20 de ani, din 1360 până în 1380, la conducerea ei se perindaseră 14 suverani!

Conștiința de diminuarea treptată a puterii mongole, cnejii ruși s-au gândit că venise momentul propice pentru a scutura jugul și au refuzat să mai plătească tribut. Departe de a înfrânge revolta, represaliile care au urmat le-au dat un nou imbold, cu atât mai mult cu cât favoritul mongolilor, marele cneaz al Moscovei, Dmitri, a preluat comanda. Apelul lui la rezistență găsește ecou în toate cnezatele cu excepția Novgorodului și a Reazanului care, din invidie, rămân mai ostile față de Moscova decât față de ocupanți. Este o adevărată cruciadă națională care unește cnezatele ruse în jurul centrului de putere pe care îl recunosc. Pe nesimțite, începe să se formeze o națiune, între cei doi dușmani tradiționali aliați în fața Rusiei, care încearcă s-o prindă în clește: lituanienii la nord și mongolii la sud.

Kulikovo: nașterea unei națiuni

La fel de talentat războinic, pe cât era de fin politician, Dmitri a elaborat un plan de luptă care i-a luat pe nepregătite pe remarcabilii războinici mongoli. Neînvinși până atunci, aceștia au suferit o înfrângere incredibilă la Kulikovo, pe malurile Donului. Pentru ruși este surpriza divină: materializarea speranței nebunești de a sfărâma jugul. De fapt, speranța este valabilă mai ales pentru viitor: deocamdată, trebuie să constatăm că, deși învinsă și slăbită, Hoarda de Aur mai dispune încă de resurse în Asia: este Hoarda Albă, cea căreia Tamerlan îi va acorda ajutor, pentru a instaura acolo puterea unui energic prinț din dinastia lui Ghinghis-Han, Toktamîș, pe care îl proclamă han legitim. Demoralizată de eșec, Hoarda de Aur îl adoptă, își reface forțele sub autoritatea lui așa de bine, încât prințul Toktamîș îi trimite un ultimatum lui Dmitri Donskoi (nume pe care și-l luase ca urmare a victoriei de pe Don): de acum înainte, cnejii vor trebui să-i trimită tributul și să-i jure supunere lui. Încă sub impresia victoriei, cnejii ruși – cel al Moscovei în primul rând – cred că este vorba de o simplă fanfaronadă. Numai cei din Novgorod și din Reazan – mânați de eterna lor ură față de Moscova – trec de partea mongolilor și participă la asaltul împotriva cnezatului, centrul revoltei și prima victimă a revanșei hanilor. Cu toată rezistența înverșunată a trupelor și a populației sale, Moscova cade, este incendiată și locuitorii ei masacrați. Se pare că visul de independență fusese scurt, la fel ca și cel al dominației Moscovei, care redevine vasală.

Căderea Moscovei nu este totuși decât un scurt episod, datorită abilității cnejilor ei, care decid încă o dată să joace pe rând cartea sprijinului acordat mongolilor și cea a rezistenței împotriva dominației lor. Acest joc subtil vine la timp, căci, în pofida unor triumfuri trecătoare, Hoarda de Aur e în declin.

Rivalitatea dintre șeful ei, Toktamîș, incendiatorul și călăul Moscovei, și Tamerlan, cel care îl susținuse la început dar care, ulterior, a dorit să elimine un potențial rival pentru a-și menține propria autoritate, deschide marelui cneaz al Moscovei perspective pe care acesta știe cum să le exploateze. În 1391, crezând că fostul lui protejat este scos din cursă – îi și găsisese deja un înlocuitor –, Tamerlan se întoarce pașnic către Transoxiana lui. Furios, Toktamîș negociază sprijinul neașteptat al lui Vasili, mare cneaz al Moscovei, își elimină succesorul și îi mulțumește cneazului oferind Moscovei teritorii și orașe care nu fuseseră niciodată ale ei.

Oricât ar fi părut de ciudată, revenirea în forță a lui Vasili se justifică. Locul central ocupat de Moscova în sistemul încă fărâmițat de cnezate ruse era recunoscut din nou și nu va mai fi pus niciodată în discuție. Nici chiar de Tamerlan atunci când, dezmeticindu-se, acesta s-a decis să-l alunge pe fostul lui protejat atât de insolent și s-a descotorosit într-adevăr de Toktamîș la capătul unei alte confruntări. În 1395, Tamerlan a străbătut teritoriile Hoardei de Aur, provocând incendii și masacre, mai ales la Astrahan și Sarai. Moscova va fi respectată de succesorii lui Toktamîș atunci când, la începutul secolului al XV-lea, aceștia și-au reluat raidurile împotriva cnezatelor ruse. Și aceasta deoarece cnezatul este deja pe cale de a deveni un stat puternic.

Metamorfoza rusă

Ivan al III-lea, care a domnit timp de patruzeci și trei de ani (1462–1505), a fost în același timp heraldul eliberării naționale și marele unificator al pământurilor ruse. În 1480, el a proclamat sfârșitul dominației mongole. A atacat în special Novgorodul, eternul rival, care nu încetase să conteste dominația Moscovei. Autoritățile de la Novgorod sunt acuzate că se află în solda Papei și a Lituaniei. Or, după căderea Bizanțului din 1453 și după eșecul conciliului de la Florența care dorise să reconcilieze Biserica Occidentului și pe cea a Orientului, metropola moscovită își revendica și titlul de centru al ortodoxiei și al creștinătății orientale. Atacul împotriva Novgorodului, apoi cel suferit de Reazan capătă astfel aspectul unei cruciade, dovedindu-se la fel de necruțător ca aceasta.

În 1478, libertatea Novgorodului încetează să mai existe și Ivan al III-lea ia în stăpânire posesiunile acestuia situate la nordul cetății. Moscovia, care și-a extins deja autoritatea asupra diverselor cnezate ruse, ajunge astfel până în Finlanda, la Marea Albă și, înaintând până la orașul Veatka, la Peciora, în defileurile Uralilor, pătrunde în Asia.

În această expansiune către Siberia de nord-vest, care a fost în mare măsură de natură militară, trupele ruse au supus triburi adesea animiste sau budiste. Moscova trebuia să le respecte obiceiurile și structurile, cu condiția ca șefii locali să recunoască autoritatea rusă și să plătească tribut. Deși episcopul de Perm voia să joace rolul de misionar, convertirile pe care le-a impus – fără

să recurgă la forța convingerii – nu au avut niciun efect deosebit. Credințele și cultele locale aveau să subziste mult timp, așa cum o atestă ulterior călătorii atenți, ca abatele Chappe d'Auteroche. Aceste cuceriri din zona septentrională au pus capăt rivalității care opusese atâta timp Moscova marelui cneaz învins. Novgorod reușise să pacifice triburile finlandeze; Moscova avea să fie cea care va profita de aceasta.

Colonizarea rusă și dezvoltarea schimburilor comerciale au început abia în secolul următor; dar este semnificativ faptul că în timp ce europenii descopereau dincolo de oceane orizonturi care aveau să devină cu timpul imperiile lor, Moscova, care este pe cale să devină Rusia, face o descoperire similară în Asia în continuarea spațiului propriu. Unificarea teritoriilor ruse și începuturile politice ale Eurasiei s-au produs printr-o singură mișcare. *Rusia se naște de la bun început ca eurasiatică.*

Forțele crescânde ale Rusiei îi vor incita pe conducătorii ei – Ivan al III-lea spre sfârșitul domniei lui și apoi Vasili al III-lea (1505–1533) – să-și pună întrebarea care ar putea fi direcțiile acestei expansiuni. Rusia era limitată pe atunci la est de Lituania și Suedia, în timp ce în sud, ținuturile bogate ale Volgăi constituiau un pol de atracție și, în plus, conduceau spre Marea Caspică. Pentru suverani chestiunea rămânea deschisă: unde să-și îndrepte acum atenția, când amenințarea Hoardei de Aur nu mai apăsa asupra lor și unitatea teritorială este asigurată: să facă o mișcare către Volga și puternicul hanat de la Kazan? Sau ar fi mai bine să se orienteze către est, spre Siberia, unde cucerirea Novgorodului deschisese deja calea?

Până la începutul secolului al XVI-lea, dezvoltarea Moscoviei, activitatea sa de unificare a teritoriilor ruse, luptele și alianțele cu sau împotriva mongolilor au fost rodul unei politici de construcție și de păstrare a statului. Iar dacă acest stat s-a născut și a crescut, dacă se întrevăd deja începuturile unui imperiu, acesta dorește să câștige spațiu printr-un mers înainte, riscând în caz contrar să-și piardă orice speranță de a deveni o putere veritabilă. Pentru prima dată, unificarea teritoriilor ruse și expansiunea către nord-est inspiră cnejilor ruși preocupări în domeniul politicii externe. Linia Volga impune o confruntare cu hanatul din Kazan. Obiectivul siberian, regiune imensă, foarte slab populată, orientează Rusia către Pacific, dar o apropie și de China care riscă să se opună Moscovei pentru a deține controlul în acest spațiu. Indiferent care va fi opțiunea strategică finală a marelui cneaz și a consilierilor săi, Moscovia, devenită deja un stat întins, câștigând în Asia posesiuni străine de istoria ei, reprezintă, după secole de dominație a puterilor nomade, revanșa împotriva acestora a unei societăți sedentare și parțial urbane.

Confruntarea care se anunță cu Kazanul, proiectele viitoare în Siberia atestă că Imperiul stepelor cedează locul unor alte vocații imperiale – mai ales celei, atât de deosebite, a unei Rusii încă europene, dar care pătrunde în Asia și își descoperă o componentă asiatică.

Nașterea unui imperiu

În lucrarea sa *Curs de istorie rusă*, marele istoric Vasili Kliucevski a rezumat evoluția statului invocând necesitatea permanentă a acestuia de a se apăra împotriva lumii exterioare, cu alte cuvinte, de a se conforma interesului său național. Și adaugă. „S-a format în secolul al XIV-lea sub presiunea jugului străin; s-a consolidat și s-a mărit în secolele al XV-lea și al XVI-lea, luptând pentru supraviețuirea sa în vest, la sud și sud-est.“ Vasili al III-lea a fost unul din marii artizani ai unificării teritoriilor ruse, al formării statului rus. Lupta dusă pentru succesiunea lui în secolul al XVI-lea a fost în primul rând opera lui Ivan al IV-lea, supranumit cel Groaznic, care a purtat război cu hani musulmani moștenitori ai Hoardei de Aur, dar și cu statele din vest, care controlau accesul către Marea Baltică – Livonia, Lituania, Polonia – și la est, unde dorea să anexeze Siberia. Această trecere de la o politică de consolidare a cuceririlor la o politică imperială de cuceriri – chiar dacă securitatea statului i-a servit întotdeauna drept justificare – cerea în același timp o viziune politică reală și o voință implacabilă.

Domnia lui Ivan al IV-lea a fost lungă: aproape patru decenii. Personalitatea sa era remarcabilă, chiar dacă s-a manifestat din ce în ce mai violent odată cu trecerea timpului. Dar a știut să impună o viziune a interesului țării sale și să găsească mijloacele pentru a o pune în aplicare. La începuturile domniei sale, a ținut seama de sfaturile oamenilor apropiați lui înainte ca între el și aceștia să survină ruptura dramatică: Alexei Adacev și mai ales prietenul lui din copilărie, prințul Andrei Kurbski. I-a acuzat apoi pe amândoi că o asinaseră pe soția sa, Anastasia; a făcut aceasta într-o izbucnire de furie care a marcat trecerea de la comportamentul încă pașnic la dezlănțuirea unor violențe continue, care au culminat cu asasinarea propriului fiu. După această ruptură din 1560, a dorit să-și asume de unul singur deciziile și opțiunile de politică externă, pe care sfetnicii lui respinși le influențaseră până atunci.

Ivan al IV-lea și-a făurit mijloacele pentru realizarea unei politici externe mărețe și a decis să facă o reformă militară. Această reformă, constând din măsurile adoptate între 1550 și 1556, îi obliga pe toți nobilii și proprietarii funciari să asigure oameni și echipamente pentru stat. În felul acesta s-a constituit pe un principiu egalitar o adevărată armată permanentă, întotdeauna gata de luptă. Archebuzierii (*strelți*) erau aici elementul principal. Dotat cu arme moderne, corpul archebuzierilor se compunea din oameni liberi care se angajau să rămână în serviciul statului toată viața. A fost alcătuită și o infanterie. În sfârșit, Rusia și-a echipat trupele cu arme provenite în cea mai mare parte din manufacturile proprii. Un minister de război – *razreadnii prikaz* – era